

ŞER'Î NASLAR KARŞISINDA İÇTİHADIN İMKÂNI

“Mevrid-i Nasta İctihada Mesağ Yoktur” Kaidesi*

Fatih ORHAN**

Öz

Müctehidin sınırlı sayıdaki nasları kullanarak sınırsız olaylara cevap verebilmesi ancak naslar üzerinde yapacağı içtihat ile mümkündür. Bu nedenle içtihadın ilgi alanını şer'î naslar oluşturur. Fakat naslar üzerinde yapılacak bu içtihat faaliyeti mutlak ve sınırsız değildir. Usûlcüler, içtihat sürecinde karşılaşılabilecek aşırılık ve keyfiliğin önüne geçmek, güvenilirlik ve tutarlılığı temin etmek adına içtihat amelîyesine ilişkin bazı kurallar ve sınırlamalar getirmişlerdir. Bu sınırlamalardan birisi de Mecelle'de yer alan “Mevrid-i Nasta İctihada Mesağ Yoktur” kaidesidir. Her ne kadar söz konusu kaide, nassın varid olduğu her konuda içtihad mahal bulunmadığını, mutlak bir tarzda ifade ediyor olsa da fikhî gelenekte nas etrafında farklı düzey ve şekillerde içtihatlar yapılmıştır. Pek tabidir ki bu durum kaidenin zahir anlamı ile pratik arasındaki sanki bir tezat olduğu vehmini akla getirebilir. Şayet böyle bir yanılgıya düşülecek olursa bu, nas ve içtihat kavramlarının kapsam ve mahiyetinin doğru tespit edilememesinden kaynaklıdır. Bu araştırma söz konusu kaide ile içtihat pratiği arasında bir tezat olmadığı ilkesinden hareketle nas karşısında içtihadın imkân ve sınırlarını tespit etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh usûlü, içtihat, küllî kaide, nas.

The possibility of ijtehad despite the religious texts: The rule of “ijtehad is not allowed when the text income”

Abstract

It is possible for the mujtahid to respond to an unlimited number of events by using a limited number of texts (nas), only through case law on texts. For this reason, the subject matter of jurisprudence is lawful texts. However, this case-law activity on the texts is not absolute and unlimited. Scholars have introduced some rules and limitations on case law to prevent excessive and arbitrariness and ensure reliability and consistency in the case law. One of these limitations is the principle of “Mevrid-i Nasta İctihada Mesağ Yoktur” in Mecelle. Although the rule expresses that there is no possibility for ijtehad where the text is, ijtehad have been made at different levels and forms around the text in the fiqh tradition. This situation may suggest that there is a contradiction between the apparent meaning of the rule and the practice. In this study, based on the principle that there is no contradiction between the rule in ques-

* Bu makale, II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi'nde sözlü olarak sunulan “Şer'î Hükümlerin Değişimi ve ‘Mevrid-i Nasta İctihada Mesağ Yoktur’ Kaidesince Bu Değişimin Sınırı” adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş halidir.

** Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, ORCID ID: 0000-0003-4076-9984 e-mail: fatihorhan@mu.edu.tr

tion and the practice of ijtiḥad, we aimed to determine the possibilities and limits of ijtiḥad against text.

Keywords: Usûl al fiqh, ijtiḥad, general rules, text (nas).

Makalenin Geliş Tarihi: 24.07.2020; Makalenin Kabul Tarihi: 15.10.2020

Giriş

Kullara olan hitabında ya da yaratma, rızık verme gibi fiillerinde Allah'ın yararlı olanı gözetip gözetmeyeceği konusu hem kelim ilminde hem de fıkıh usûlünde ele alınmıştır. Ancak kelim ilmi daha çok alemin yaratılmasında bir kast ve ihtiyarın olup olmadığı, en yararlı olanı (aslah) yapmanın Allah'a vacip olup olmadığı tartışmalarına yoğunlaşmış, bu bağlamda Allah'ın hitâbından ziyade fiilleri üzerinde durmuştur. Buna mukabil fıkıh usûlü, şer'î hükümlerin kaynağını nasların oluşturması sebebiyle sadece Allah'ın hitâbı üzerinde durmuş; illet, hikmet ve ta'lîl konuları kapsamında kanun koyucunun mükellefin fiillerine ilişkin hitabında bir hikmet gözetip gözetmediğini araştırmıştır.

İslam hukukçularının bu konuya eğilme nedenleri, şer'î hükümlerin vaz edilmesinde gözetilen özel maslahatlara ulaşmak ve bu sayede söz konusu o hükmün alanını kıyas yoluyla genişletmek; Şâri'nin teşrîde gözettiği küllî maslahatlar sayesinde de hakkında nas bulunmayan yeni meselelere çözüm üretebilmektir. Nitekim sınırsız sayıdaki beşer davranışlarına sınırlı sayıdaki naslarla cevap verilmesi ancak bu sayede mümkün olabilecektir.

Maslahatlar, nasla sabit bir hükmün kapsamının yeni karşılaşılan bir meseleyi de kuşatacak şekilde genişletilmesinde üstlendiği bu önemli rol yanında bir başka rol daha üstlenir ki o da maslahatın değiştiği ya da kalktığı dönem ve şartlarda hükmün yeniden gözden geçirilmesine imkân sunması ve bu sayede zamanın ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde fikhî hükümlerin güncellenmesini sağlamasıdır.

Bizim araştırma konusu seçtiğimiz ve şer'î naslar üzerinde yapılma imkân ve sınırlarını araştırdığımız içtiḥat işte maslahata bağlı olarak yapılan bu iki içtiḥat faaliyetiyle ilgilidir. Yani nasla belirlenmiş hükümleri yeni karşılaşılan konulara taşınması ve maslahatın değişmesine bağlı olarak hükmün değişmesi bağlamında yapılan içtiḥatlardır. Ancak şunu de belirtelim ki teşrî nitelikli her nassın bir maslahata sahip olduğu ya da en azından bizim tarafımızdan anlaşılabilen bir hikmeti bulunduğu da iddia edilemez. Bu bağlamda İslam hukukçuları içerdikleri hükmün bir hikmete müstenit oluşuna göre nasları; ta'lîle açık olanları *ma'kûlü'l-ma'nâ*, ta'lîle kapalı olanları ise *taabbudî* şeklinde bir tasnife tabi tutmuşlardır.¹

1 Ebû Muhammed Abdülazîz İzzeddîn b. Abdüsselâm, *Kavâ'idü'l-ahkâm fî mesâlihi'l-enâm*, thk. Tâhâ Abdürraûf Sa'd (Kahire: Mektebetü'l-külliyâti'l-Ezheriyye, 1991), 22.

Teşrî kılınmalarındaki hikmetin akılla kavranılamıyor oluşu nedeniyle taabbudî hükümler, Allah'a ve onun emrine saygının bir gereği olarak sadece itaat edilmesi beklenen Allah haklarından kabul edilmiş,² bu tür hükümlerde değiştirme ya da geçersiz kılma mahiyetinde içtihat yetkisi kullara verilmemiştir. Bu özelliği nedeniyle taabbudî hükümler fikhin değişime kapalı olan yönünü oluşturur. Buna mukabil ma'kûlü'l-ma'nâ kapsamında yer alan şer'î hükümler ise akıl ile kavranabilen bir anlama dayanıyor olması nedeniyle anlama ve yorumla bakımından kulun faal olduğu bir alan olup hükmün varlığı, teşrî kılınmasında gözetilen hikmet ve maslahatın varlığına bağlı olması nedeniyle fikhin değişen ve yenilenen dinamik yönünü oluşturur.

Ta'lîlî hükümlerin fıkha bu dinamikliği sağlaması, ta'lîle konu olan maslahatın hem kendisinin hem de onu temin şekillerinin zaman ve bölgelere göre değişkenlik arz etmesinden kaynaklanır. Özellikle muamelat alanında Allah'ın kulları yararına gözettiği maslahatlarda mutlak geçerli bir form ve şarttan söz edilemez. Maslahatların ve onları temin şekillerinin dönem ve koşullara göre farklılık arz etmesi sebebiyle maslahata müstenit olan ta'lîlî hükümler de değişkenlik vasfı kazanmış ve bu sayede fikhin her dönem ve şartlarda uygulanır olmasını, dinamik ve canlı olmasını sağlamıştır. Hz. Ömer'in müellefe-i kulûba verilen zekâtı kaldırması ve ehl-i kitap kadınlarla evlenmeyi yasaklaması örneklerinde olduğu gibi Şâri'nin gözettiği maslahat nasta belirtilen şekli ile müçtehidin yaşadığı dönemde gerçekleşmiyorsa ya da tamamen kalkmışsa müçtehit ilgili nassı yorumlayarak değişen şartlara göre hükmü değiştirebilir ya da geçici süreliğine askıya alabilir.

Toplumlara ve zamana göre insanın tutum ve davranışlarının değiştiği gerçeği göz önüne bulundurulacak olursa fikhin, değişen ve yeni karşılaşılan olaylara çözüm üretebilmesi ancak sözünü ettiğimiz bu dinamizm ve canlılık ile mümkün olacaktır. Fıkıhçılar bu fikhî devrim sürecini, "*Ezmânın teğayyürü ile ahkâmın teğayyürü inkâr olunmaz*" küllî kaidesi ile ifade etmişlerdir. Günümüzde de bu yönde bir değişimin gerekliliği dile getirilmekte, fikhî hükümlerin değişen zamana ve şartlara göre yeniden ele alınması gerektiği ifade edilmektedir. Yukarıda ifade ettiğimiz gerekçelerle bu talep haklı olmakla birlikte müçtehidin yetki alanına girmeyen hükümlerin de bu talebe dahil edilmesi, söz konusu haklılığı gölgelemektedir.

Teşrî nitelikli naslarda içtihat etmenin caiz oluşu asıl olmakla birlikte bu cevaz alanı mutlak ve sınırsız değildir. İslam hukukçuları fikhin dinamik yönü ile sabit yönü arasındaki dengeyi gözeterek içtihadı ilişkin belirledikleri ilkelerle müçtehidin faaliyet alanını sınırlamışlar, dinin sabiteleri ve asılları kabul edilen bazı nasların içtihadı konu olmayacağını ifade etmişlerdir. Bu durum, *Mecelle*'de yer alan "*Mevrid-i nasta ictihada mesağ yok-*

2 H. Yunus Apaydın, "Ta'lîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 19/512.

tur”³ kaidesinde ilkeleştirilmiştir. Biz bu çalışmada yanlış anlaşılmaya müsait olan ve fikhın donuk, değişime kapalı olduğu ithamına mesnet teşkil edebilecek olan bu kaidenin hakikatte ifade ettiği anlamı ve bu anlamdan hareketle nas-içtihat ilişkisini, nasların yorumlanmasında müçtehide tanınan yetkinin sınırlarını tespit etmeye çalışacağız.

1. “Nas” Lafzının Kavramsal Çerçevesi

Şer’î hükümleri istinbât ederken müçtehidin kendisinden yararlandığı şer’î deliller, icmâlî ve tafsîlî deliller şeklinde bir tasnife tabi tutulur ki icmâlî deliller usûl-ü fikhın, tafsîlî deliller de fûrû-u fikhın ilgi alanını oluşturur.⁴ İcmâlî deliller içerisinde kuvvet ve değer bakımından ilk sırayı Kitap ve Sünnet delilleri alır. Bu iki delil için, vahiy kaynaklı olmaları hasebiyle “nas” ismi müştereken kullanılır. “*Mevrid-i nasta ictihada mesağ yoktur*” kaidesindeki “nas” kavramı işte bu anlamda kullanılmış olup kendisi ile icmâlî delillerden ilk ikisi olan Kitap ve Sünnet kastedilmiştir.

Kitap ve Sünnet, her ne kadar deliller sıralamasında ilk sırada yer alsada âyet ve hadis şeklinde tafsîlî olarak ele alındıklarında sübût ya da delâlet bakımından hepsi aynı kuvvette değildir. Naslar arasındaki bu derece farklılığı lafızlardaki kapalılıktan kaynaklanabileceği gibi hadisin güvenilirliğini ve Hz. Peygamber’e aidiyetini belirleyen isnattan da kaynaklanabilir. Nasların delâlet ve sübût açısından farklı derecede olmaları onların ifade ettikleri bilginin epistemolojik değerini etkilemesi kadar haklarında yapılacak anlama ve yorumla şeklindeki içtihadın imkân ve sınırını da belirler.

Şâri’e olan aidiyetinin kesin olması yani nassın sübût açısından kat’î olması o delili, şer’î hükmün belirlenmesinde başat konuma getirir. İmam Muhammed, sübût açısından kat’î olan bir haberin varlığı durumunda kıyas gibi bir başka delile ihtiyaç duyulmayacağını, secdeden kıyama kalkışı anlattığı bölümde şu şekilde ifade etmiştir: “*Bu konudaki sünnet ve haberler, maruf ve meşhurdur. Bunlar varken nazar ve kıyasa ihtiyaç yoktur.*”⁵ Yine İmam Muhammed, namazda iken sesli olarak gülmenin hem namazı hem de abdesti bozmasına ilişkin görüşleri ele alırken, Mâlikîlerin yaptıkları “*Kahkaha namazı bozan ancak abdesti iade ettirmeyen konuşma gibidir*” şeklindeki kıyasa yer verdikten sonra şöyle demiştir: “*Şayet bu konuda haberler gelmemiş olsaydı kıyas, ehli-Medine’nin dediği gibi olurdu. Ancak haberle birlikte kıyasa mahal yoktur.*”⁶

Nasların sübût bakımından farklı oluşunun içtihada olan bu yansıması nedeniyle müçtehitler, nasları sıhhat bakımından derecelendirme ihtiyacı

3 Ali Haydar Efendi, *Dürerü’l-hükkâm şerhu Mecelleti’l-ahkâm*, çev. Raşit Gündoğdu (İstanbul: Osmanlı Yayınevi, ts.), 1/43.

4 Zekiyyüddin Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları: (Usûlü’l-fikh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 29.

5 Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad Şeybânî, *el-Hüccetü alâ ehli’l-Medineti*, thk. Mehdi Hasan el-Keylani (Beyrut: Alemü’l-kütüb, 1403), 1/316.

6 Şeybânî, *el-Hücce*, 1/204.

hissetmişler ve nasları üç grupta toplamışlardır. Bunlardan ilki ve sıhhat bakımından en kuvvetli olanı mütevatir haberdur. Mütevatir, Şâri'e olan isnadında hiç şüphe taşımadığı için ilme'l-yakîn düzeyinde bilgi ifade eder.⁷ Sıhhatinin kuvveti bakımından ikinci sırayı meşhur haber yer alır. Meşhur haber, rivayet zincirindeki diğer halkları güçlü olmakla birlikte ilk halkasındaki zayıflık nedeniyle ilmü't-tuma'nîne düzeyinde bilgi ifade eder.⁸ Naslar arasında yapılan sıhhat derecelendirmesinde en son sırayı ise âhâd haber oluşturur. Rivayet zincirini oluşturan sahâbe, tabiin ve tebeu't-tâbiîn halkalarının her üçünde de zayıflık bulunduğu için âhad haber ancak zan düzeyinde bilgi ifade eder.⁹

Âhâd haberin sübûtuna ilişkin olan bu zan, haberin peygamberden bize intikal yolunu ve râvilerin adalet ve zabt yönünden derecelerini tespit şeklinde bir içtihadı kapı araladığı¹⁰ gibi rivayetin kabulü ya da reddi noktasında da müçtehide hareket imkânı sunar. Bu sebeple sahâbe de dâhil müçtehitlerin hepsi gerek kabul şartların taşınamaması sebebiyle gerekse kendisinden daha güçlü başka bir delil sebebiyle âhâd haber ile amel etmeyi terk edebilmişlerdir. Hz. Peygamber'in bâin talâkla boşanan Fâtıma binti Kays'a nafaka ve süknâ hakkı tanımadığı ve onu iddetini geçirmek üzere Abdullah b. Ümmü Mektûm'un evine yerleştirdiği yönündeki rivayeti¹¹ Hz. Ömer ve Hz. Âişe'nin kabul etmemesi bu duruma örnek teşkil eder.¹² Başka bir örnek ise Hz. Peygamber'in mufavvıdaya¹³ tam mehir takdir ettiğini haber veren Ma'kil b. Sinan'ın rivayeti ni Hz. Ali'nin râviye olan güvensizliği sebebiyle kabul etmemesidir.¹⁴

Nassın hükme delâleti ise lafız ile anlam arasındaki ilişkidir. Bir başka ifadeyle nassın delâleti, Kur'an ve Sünnetin lafızlarını anlamada, yorumlamada,

7 Ebü'l-Muzaffer Mansûr b Muhammed b Abdilcebbâr Temîmî Mervezî Sem'ânî, *Kavâtiü'l-edille fi'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan İsmail (Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, 2014), 1/327.

8 Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed Alâeddin Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fi netâici'l-'ukûl*, thk. M. Zekî Abdülber (Devha: Matâbi'u'd-Devha'l-Hadîsiyye, 1984), 422.

9 H. Yunus Apaydın, "Mütevâtir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/210; H. Yunus Apaydın, "Meşhur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/370; H. Yunus Apaydın, "Haber-i Vâhid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/356.

10 Abdülvehhâb Hallâf, *İlmü usûli'l-fikh* (Mısır: Mektebetü'd-daveti'l-İslâmî, ts.), 217.

11 Muhammed b. İsmâ'îl Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Mustafâ Dîb el-Buğâ (Beyrut: Dâru İbn Kesîr-Yemâme, 1993), "Talâk", 41; Ebü'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1991), "Rada", 103, 109.

12 Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Süleymân el-Eşkar (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1997), 1/296.

13 Mufavvıda: Mehîr belirlenmeksizin evlenen ve zifaktan önce kocası ölen kadın. Bkz. Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir Mâlik, *el-Muvatta'*, thk. Abdülmecid et-Türkî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), "Nikâh" 543; Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, 83.

14 Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Muavvad (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1999), 9/480.

mâna ve hükümle irtibatını kurmada kullanılan metodolojinin genel adıdır.¹⁵ Mana ve hüküm arasındaki bu irtibatın sağlamlığı nassın ifade ettiği bilginin epistemolojik değerini belirler. Nassın delâlet açısından zannî bilgi ifade etmesi, nassın anlaşılması ve yorumlanması bağlamında, *âmm* lafzın umum üzere mi kaldığı yoksa tahsise mi uğradığı, *mutlak* lafzın takyide uğrayıp uğramadığı şeklinde içtihadı kapı aralar.¹⁶

Usûlcüler nassın hükme olan delâletini tespit edebilmek adına, lafızları *vaz'*, *kullanım*, *açıklık-kapalılık* ve *delâlet* açısından ele almışlar ve lafza ilişkin her bir kategoriye kendi içerisinde kuvvet bakımından derecelendirmişlerdir. Bu taksim ve derecelendirmeler içinde bizi ilgilendiren ise delâletinin *açıklığı-kapalılığı* bakımından yapılan taksimdir.

Lafızlar, anlama delâletinin açıklığı bakımından *zahir*, *nas*, *müfesser* ve *muhkem* şeklinde derecelendirilir. Zahir ve nas, manasına açık bir biçimde delâlet eden lafızlardır. Ancak aralarında ince bir fark vardır. O da zahir ile kastedilen mana, üzerinde düşünmeye gerek olmaksızın sırf sözün işitilmesiyle anlaşılacak kadar açık iken nas, zahire nazaran biraz daha açıktır. Bu açıklığın nedeni ise sözün bu anlam için sevk edildiğini gösteren ve bizzat konuşanın kendisinden kaynaklan bir karinenin bulunmasıdır.¹⁷ Zahir ve nassın ortak özellikleri ve aynı zamanda onları kısmen kapalı kılan husus tevil ve neshe açık olmalarıdır.

Açıklık bakımından kat'î sayılan lafızlar ise *müfesser* ve *muhkem* lafızlardır. Bu iki lafız çeşidini kat'î kılan ortak özellik, teville ve tahsise imkân olmayacak derece sözün sahibi tarafından açık bir şekilde ifade edilmiş olmasıdır.¹⁸ Örneğin "*Zina eden kadın ve zina eden erkekte her birine yüz sopa vurun*"¹⁹ ayetinde Allah cezanın miktarını yüz sopa olarak takdir etmiş ve cezanın miktarı hususunda herhangi bir kapalılık bırakmamıştır. Ya da "Meleklerin hepsi birlikte secde ettiler"²⁰ ayetinde, kapsamına giren fertlerin miktarı bakımından kapalılık arz eden "melekler" lafzı, "küllühüm, ecmeûn" lafızları ile kapalılıktan kurtarılmış ve müfesser yapılmıştır.²¹ Müfesser ve muhkemi birbirinden ayıran husus ise, müfesser lafız nesih ihtimaline açık iken muhkem lafzın kapalı olmasıdır.²² Ancak risâlet süreciyle birlikte vahyin

15 Ali Bardakoğlu, "Delâlet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/120.

16 Hallâf, *İlmü usûli'l-fikh*, 217.

17 Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2005), 129; İbrahim Kâfi Dönmez, "Zâhir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/86.

18 Hallâf, *İlmü usûli'l-fikh*, 216; Fethî Düreynî, *el-Menâhicü'l-usûliyye fi'l-ictihâd bi'r-rey fi't-teşrî'i'l-İslâmî* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2013), 58.

19 *Kur'an Yolu*, (Erişim 14 Ekim 202), Nûr 24/2.

20 Hicr 15/30; Sâd 38/73.

21 Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. İshâk Şâşî, *Usûlü's-Şâşî*, thk. Abdullah Muhammed el-Halîlî (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, 2014), 55.

22 Bkz. Ali Haydar Efendi, *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, çev. İbrahim Subaşı (yy., ts.), 172; Muhsin Koçak vd., *Fıkıh usûlü* (İstanbul : Ensar Neşriyat, 2013), 350-354.

de sona ermesi ile sadece müfesser lafızlar değil bütün naslar için nesih ihtimali kalkmıştır.²³

2. Nas-İctihat İlişkisi

İctihat şer'î hükmün tafsilâ delillerden istinbât edilme faaliyetinin adıdır.²⁴ Deliller hiyerarşisinin başında da Kitap ve Sünnetin yer aldığı dikkate alınacak olursa nas olmaksızın icthadın yapılması mümkün değildir. Dolayısıyla söz konusu kaide zahir şekliyle ele alınacak olursa yani nas varken icthadın caiz olmadığı iddia edilecek olursa İslam hukuk tarihi boyunca devam edegelen icthad pratiği ile ters düşülmüş olunur. Nitekim fıkıh külliyyatımızda yer alan icthad faaliyetlerine baktığımızda icthad ameliyesinin naslar etrafında döndüğü görülecektir.

Nas ile icthad arasındaki bu sıkı ilişkiyi rağmen ele aldığımız kaidede ifade edilen nassın icthada engel oluşunu doğru izah etmek için öncelikle icthadın mahiyet ve çeşitlerini bilmeye ihtiyaç vardır. Bu bağlamda İslam hukukundaki icthad faaliyetlerini iki grupta toplamak mümkündür. Birincisi şer'î hükmün tespiti için yapılan icthad, ikincisi söz konusu şer'î hükmün muayyen olay ve nesnelere tatbik edilmesi için yapılan icthattır.

2.1. Şer'î Hükmün Belirlenmesi

Naslarda yer alan şer'î hükümleri tespit etmek için kullanılan iki icthad şekli mevcuttur. Bunlardan ilki nassın zahirindeki anlamı belirlemeye yönelik icthattır. Diğeri ise nassın zahirinde ifade edilen anlamının ötesine geçerek nassın ma'kûlünde yer alan anlamı belirleme icthadıdır.

2.1.1. Nassın zahiri üzerinde yapılan icthad

Bu icthad faaliyetinde dilin imkân ve kurallarından yararlanarak metnin ifade ettiği anlam tespit edilmeye çalışılır. Bu icthad şekli dilin imkân ve kuralları ile sınırlı olması sebebiyle lafzî icthad olarak da anılır. Nassın dil bakımından ifade ettiği anlamın anlaşılması adına mutlak ve mukayyed, âmm ve hâs, müfesser ve muhkem gibi konularda lafza ilişkin yapılan nazar ve istidlâl bu icthad kapsamındadır.

Usûlcüler, lafzın sıyga yönünden delâlet ettiği anlamın anlaşılması adına naslar üzerinde yapılacak bu tür faaliyetlerin geçerliliği konusunda hemfikir olmakla birlikte bu faaliyetin icthad olarak adlandırılması noktasında ihtilaf etmişlerdir. İbn Hazm gibi bazı usûlcüler lafzın dil kuralları açısından anlaşılmasını icthad kabul etmekle kalmamış, naslar hakkında yapılabilecek icthadın imkanını sadece bu faaliyet ile sınırlı tutmuşlardır. İbn Hazm nasların

23 Ferhat Koca, "Müfesser", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/497.

24 Muhammed Ebû Zehra, *Usûlü'l-fikh* (Kahire: Dârü'l-fikri'l-Arabi, ts.), 379; Muhammed b. Hüseyin Cizânî, *Meâlimu usûli'l-fikh inde ehli sünne ve'l-cemâa* (Demmam: Dârü İbni'l-Cevzî, 1996), 470.

ihtiva ettiği anlamın sadece dil kuralları ve imkânı ile elde edilmesine özel bir kavram kullanmış ve bu içtihadı istidlâl adını vermiştir.²⁵

Bu anlayışa mukabil bir grup usûlcü ise yaptıkları usûl tanımlarına “şer‘î hükmün istinbât yoluyla elde edilmesi” şartını getirerek dilin kuralları bağlamında nas üzerinde yapılacak fikri çabaları içtihat kavramı dışında tutmak istemişlerdir.²⁶

2.1.2. Nassın ma‘kûlü kapsamında yapılacak içtihat

Şer‘î hükmü belirlemek için nas üzerinde yapılacak ikinci içtihat şekli nassın ma‘kûlünü anlama faaliyetidir. Bu içtihat türü ibarenin zahirinden anlaşılmanın ötesine geçerek hükmün konuluş gerekçesini/illetini anlama çabasıdır.²⁷ Usûlcülerin yaptıkları tanımlardan hareketle hükmün konuluş gerekçesini illet ve hikmet şeklinde tasnif edecek olursak, nassın ma‘kûlü bağlamında yapılacak içtihat faaliyetini de iki gruba ayırmak gerekir.

(a) Kıyasî içtihat: İletin tespiti ve şer‘î hükmün bu illete dayandırılmasından ibaret içtihat faaliyetidir.

(b) Istislâhî içtihat: Şâri’nin naslarda gözettiği maslahatlar ile İslam hukukundaki genel ilkelerden hareketle nassın taşıdığı hikmetin tespit edilmesi ve şer‘î hükmün bu hikmete dayandırılması şeklinde cereyan eden içtihat türüdür. Genellikle mesâlih-i mürsele, sedd-i zerâi‘ ve istihsân gibi delil ve yöntemler bu içtihat kapsamında yer alır.²⁸ Bu içtihadı rey içtihadı olarak nitelendiren Şâtıbî, şer‘î hükümlere Kitap ve Sünnetten delil getirilerek içtihat yapılabileceği gibi berâet-i asliyye, ibâha-i asliyye, maslahat ya da ihtiyattan kaynak gösterilerek de yapılabileceğini söylemiştir.²⁹

2.2. Şer‘î Hükmün Uygulanması

Şer‘î hükmün kişi ve olaylara uygulanması mahiyetinde yapılan içtihat fi-kih usûlünde tahkîku’l-menât kavramı ile ifade edilmiştir. Bir hüküm, şer‘î gerekçesiyle birlikte tespit edildiğinde o hükmün uygulanacağı mahallin tespit edilmesi adına yapılacak çaba bu içtihat faaliyetinin konusunu oluşturur. Örneğin “İçinizden iki âdil kimseyi şahit tutun”³⁰ mealindeki ayet ile şahitlik için adalet vasfının gerekli olduğu hükmü sabit olmuştur. Ancak hükmün kişiler nezdinde uygulanabilmesi için bu vasfın kimlerde bulunduğu tespit için ayrı bir çabaya ihtiyaç vardır. Çünkü adaletli olma bakımından herkes

25 H. Yunus Apaydın, *İbn Hazm Zâhirîlik Düşüncesinin Teorisyeni* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 118.

26 H. Yunus Apaydın, “İctihad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/436.

27 Muhammed b. Afîf el-Bâcûrî Hudarî Bek, *Tarihu’t-teşrî’i’l-İslâmî* (Beyrut: Dârü’l-fikr, 1968), 94,95.

28 Muhammed Ali Sâyis, *Tarihu’l-fikhi’l-İslâmî* (Dârü’z-zaman, ts.), 28.

29 Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed Şevkânî, *İrşâdü’l-fuhûl ilâ tahkîki’l-hak min ‘ilmi’l-usûl*, thk. Ebü’l-Hafs Samî b. el-Arabî (Riyad: Dârü’l-fazile, 2000), 1/856.

30 Talak 65/2.

aynı seviyede değildir. İşte bu vasfın hangi kişilerde bulunup bulunmadığını tespit maksatlı yapılacak gayrete tahkîku'l-menât denilir.³¹

Bu içtihadı duyan gereksinim, nasların hükümleri birçok ferdi içine alacak şekilde mutlak ifadelerle ve genel olarak bildirmiş olmasından kaynaklar. Bunun yanında nassın kuşattığı fertlerin her biri -ki bu fertler bir olay ya da şahıs olabilir- bir diğerinde bulunmayan ya da düzey bakımından farklılık arz eden bazı ayırt edici özellikler taşıyabilir. Müçtehit tahkîku'l-menât içtihadında bu farklılıkları göz önünde bulundurur ve hükmün hangi olay ya da şahısları kapsadığını tespiti çalışır.

Tahkîku'l-menât içtihadını zorlaştıran ya da kolaylaştıran amil ise, hükmün uygulanacağı olay ve kişilerin taşıdığı bu vasıfların belirgin derecede farklı ya da benzer olmasıdır. Belirgin olmaması sebebiyle bu vasıfların tespitinin zor olduğu konularda tahkîku'l-menât içtihadını ancak bu işte ehil olanlar yapabilir. Mesela "Beyyine müddeî için ve yemin münkir üzerinedir"³² kaidelerini uygulayabilmek için öncelikle hasımlardan müddeî ve münkirin kim olduğunun tespiti gerekir. Müçtehitler bu tespiti kolaylaştırmak için müddeî ve münkiri ayırt edecek bazı tanımlamalar yapmışlardır. Bu tanımlardan birisi şu şekildedir; müddeî, *ispat* ifadesi kullanan kişidir. Bu kişi sadece *nefy* ifadesi kullandığında müddeî olmaz. Mesela başkasının elinde bulunan bir mal için "Bu senin değildir" diyen ve bir hakkı *nefy* eden kişi, malı elinde bulunduran kişiye hasım olmaz. Ancak "Bu benimdir" diyerek bir hak iddiasında bulunursa müddeî olur. Münkir ise, kendisi için *nefy* ifadesi yeterli olan kişidir. Malı elinde bulunduran kişinin "Bu senin değildir" demesi onun için yeterlidir. Ayrıca "Bu benimdir" diye bir *ispat* cümlesi söylemesine ihtiyaç yoktur.³³

Bu tanımlar her ne kadar müddeî ve münkirin ayrılmasında hâkimin işini kolaylaştırmak maksadıyla yapılmış olsa da tanımın olaylara uygulanması oldukça zor ve özel bir yetenek isteyen bir iştir. Bu sebeple hâkimin kıvrak bir zekaya sahip olması gerekir ki kimden delil talebinde bulunacağını bilebilsin.³⁴ Bazı davalarda taraflar şeklen birbirinin yerine geçebilir. Bu nedenle tarafların tespitinde hâkim surete değil manaya itibar etmesi gerekir. Mesela emanetçi/muda' vedianın kendisine verilmediğini iddia ettiğinde şeklen müddeî gibi gözükse de manen sorumluluğu inkâr edendir. Çünkü kişi de aslolan berâet-i zimmettir. Bu sebeple emanetçiden, emaneti verdiği dair değil emaneti almadığına dair yemin etmesi istenir.³⁵

Tahkîku'l-menât, müçtehitler kadar avamın da ihtiyaç duyduğu bir içtihat çeşididir. Namazın cinsinden olsun veya olmasın namazı bozmayacak kadar az bir

31 Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî Şâtîbî, *el-Muvâfakât fî usûli's-şerîa*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen (Huber: Dâru ibni Affân, 1997), 5/11, 12.

32 Mecelle md. 76.

33 Ebû Muhammed Osmân b. Ali Zeyla'î, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dakâik* (Bulak: Matba'atü'l-kübra'l-emîriyye, 1313), 4/291.

34 Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, 5/14.

35 Zeyla'î, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dakâik*, 4/291.

fiil ilâve etmekle sehiv secdesi gerektiği hükmüne ancak müçtehit olanlar ulaşabilir. Ancak müçtehit olmasa da kıldığı namazda bir ziyade vaki olursa, bu ziyadenin sehiv secdesi mi yoksa namazı bozmayı mı gerektireceğine kişinin kendisi karar verecektir. İşte müçtehit olmayan bu kişinin ziyadenin nereye dahil olduğunu tespit adına yaptığı bu fikri gayret tahkîku'l-menât kapsamındadır.³⁶

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere olaylar ve şahıslar her açıdan aynı olmadıkları için tahkîku'l-menât içtihadında taklit söz konusu değildir. Bir hükmün her bir farklı olaya ya da şahsa uygulanmasında yeniden bu içtihadı ihtiyaç duyulur. Çünkü hüküm aynı olsa da hükmün uygulandığı her bir olay bir benzeri daha önce gerçekleşmemiş sanki ilk defa karşılaşılan bir olay gibi kabul edilir. Bu nedenle söz konusu bu içtihat faaliyeti kıyamete kadar devam eder. Genel kural bu olmakla birlikte tahkîku'l-menât içtihadında taklidin caiz olduğu yerler mevcuttur. Bunlar daha çok hükmün şahsa değil türe ait olduğu durumlardır. Örneğin ihramlı iken avlanmaya kurban cezası takdir edilmiş ve ilgili ayette “öldürdüğünün dengi bir hayvan”³⁷ kurban edilmesi emredilerek av hayvanı ile kurban arasında “misliyet” aranması hükmü getirilmiştir. Her ne kadar bu misliyet tahkîku'l-menât içtihadı ile belirlenmişse de bu belirlemede, *geyik için keçi, tavşan için oğlak* örneklerinde olduğu gibi hayvanın türüne yönelik bir tespit bulduğundan müçtehitlerin belirledikleri bu misliyet bugün de geçerlidir.³⁸

3. Kaidenin Anlamı/Müçtehidin Faaliyet Alanının Sınırları

İçtihadın mahiyetine dair yukarıda verdiğimiz bilgiler ışığında şunu ifade edebiliriz ki gerek hükmün tespiti için yapılan içtihadta gerekse hükmün uygulanması için yapılan içtihadta nassın varlığı genel olarak içtihadı engel teşkil etmez. Bilakis nassın varlığı gerek lafzî gerekse gâî içtihadın kullanılarak hükmün tespit edilmesini ve tespit edilen o hükmün tahkîku'l-menât içtihadı ile olaylara ve şahıslara tatbik edilmesini gerekli kılar. Hz. Peygamber'in vefatına bağlı olarak vahyin kesilmiş olmasına karşın naslarda hükmü olmayan yeni durumlarla karşılaşılması ve bunlara çözüm üretmeye duyulan ihtiyaç, naslar üzerinde bu tür içtihat faaliyetlerinin yapılmasını gerekli kılmıştır. Sahâbe ve tâbiîn'in uygulamalarına baktığımızda naslar üzerinde yapılan içtihadta sadece kıyasî içtihadla sınırlı kalmadıklarını, nassın hikmetine ve şer'in gözettiği genel maslahata binaen istishâbü'l-hâl, ihtiyât ve maslahat delillerini de kullanarak ıstıslahî içtihad da yaptıkları görülür. Hz. Ebû Bekir'in kelâle hakkında yaptığı içtihad,³⁹ Hz. Ömer'in üç talakın bir lafızla gerçekleşeceğine dair içtihadı⁴⁰ bu içtihadın meşhur örneklerindedir.

36 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 5/15.

37 Mâide 5/95.

38 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 5/17.

39 Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf Zeyla'î, *Nasbü'r-râye li-ehâdîsi'l-Hidâye*, thk. Muhammed Avvâme (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1997), 4/ 64; Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrâhîm İbnü'l-Vezîr, *el-'Avâsım ve'l-kavâsım fi'z-zeb 'an sünneti Ebi'l-Kâsım*, thk. Şu'ayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994), 3/ 352.

40 Müslim, “Talâk”, 15-17.

Bu genel değerlendirmeden sonra şunu ifade edelim ki içtihat, şer'î hükmün tespit edilebilmesi adına elzem bir faaliyet olmakla birlikte mutlak ve sınırsız değildir. Hükmün istinbât edilmesinde kullanılacak yöntem ile şer'î hükme mesnet teşkil edecek delile dair usûlcülerin belirlemiş olduğu bazı ilke ve esaslar içtihadı ve müçtehidin faaliyet alanını sınırlamıştır. Bu kayıtlamalardan kimisi, mülga maslahatın hükme ve ta'lîle konu olmayacağı örneğinde olduğu gibi ittifak konusu iken kimisi de kıyasın hücciyetine ilişkin yapılan usûl tartışmalarında görüldüğü gibi ihtilafa neden olmuştur. Biz burada, oldukça geniş bir konu olan içtihadla ilişkin sınırlamalardan sadece nas kaynaklı olan kısmına temas edeceğiz.

Müçtehitlerin delâlet ve sübût açısından yaptıkları nas sınıflamaları dikkate alınacak olursa içtihadla engel olan nasların, kıyasın cari olmadığı ve ibaresinde herhangi bir kapalılığın bulunmadığı naslar olduğu görülür.⁴¹ Fıkıh usûlünde, taşıdığı anlama kesin bir şekilde delâlet eden (müfesser ve muhkem) ve sübûtunda şüphe bulunmayan (mütevâtir ve meşhur) naslar kat'î delil kabul edilmiş ve bu tür delille sabit olan konulara da kat'ıyyât denilmiştir.⁴² Bu naslar genellikle müçtehidin reyine başvurmasına izin verilmeyen ve dinde zorunlu olarak bilinen konuları yani inanç konularını, ibadetleri, namazların rekât sayıları gibi mukadderattan olan konuları, dinî ve hukukî nitelikteki değişik suçlar için belirlenen çeşitli kefaretlere, hadleri, miras paylarını ve küllî kaideleri ihtiva eder.⁴³

İçtihadın şer'î hükmün tafsilî delillerden istinbât edilme süreci olduğunu göz önünde bulunduracak olursak bu tafsilî delillerden kat'î olanların niçin içtihadla konu olmadıklarının izah edilmesi gerekir. Elbette getirilecek açıklama da yukarıda tasnifini yaptığımız içtihat çeşitlerine göre farklılık arz edecektir.

3.1. Kat'î Delil ve Lafzî İçtihat

Şer'î hükmü belirlemek için yapılan içtihat çeşitlerinden ilki lafzın zahiri üzerinde yapılan içtihatdır. Bu içtihat türünde müçtehit, lafzındaki bir kapalılık sebebiyle farklı anlamlara gelen nassın sıyga yönünden delâlet ettiği anlamı tespit etmeye çalışır. Oysa delâlet açısından kat'î olan nassa böyle bir içtihadla gerek yoktur. Çünkü daha önce de ifade ettiğimiz üzere müfesser ve muhkem lafızlara kat'iyet kazandıran husus lafzın, tevil ve tahsise mahal bırakmayacak surette açık ve anlaşılır olmasıdır.⁴⁴ Bu manada salat, zekât ve hac gibi dini terime dönüştürülen lafızlar da müfesser kategorisinde zikre-

41 Hallâf, *İlmü usûli'l-fikh*, 216.

42 Muhammed Zuhaylî, *el-Kavâidu'l-fikhiyye ve tatbîkâtühâ fî'l-mezâhibi'l-erbaa* (Dımaşk: Dârü'l-fikr, 2006), 499.

43 Düreynî, *el-Menâhicü'l-usûliyye*, 24. İçtihat ve esnekliğin sınırıyla ilgili Bkz. Bedri Aslan, *İslam Hukukunun Esnekliği* (Ankara: Fecr Yayınları, 2019), s. 58.

44 Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 130.

dilebilir. Söz konusu terimler içeriği başka açıklama gerektirmeyecek ölçüde açık olduğundan delâleti kat'î lafızlardan kabul edilmiştir.⁴⁵

Müfesser ve muhkem lafızlar ya bizzat sıyganın kendi açıklığı ile ya da söz sahibinin yapacağı ilave bir açıklama gibi arızı bir delille kat'iyet kazanır. Örneğin "İffetli kadınlara iftira atan, sonra da dört şahit getiremeyen kimselere seksen sopa vurun..."⁴⁶ ayetinde yer alan seksen lafzı sıygası gereği müfesser bir lafızdır. Cezanın böyle bir lafız ile tahdit edilmesi, sopa sayısının ziyade ve eksiltme şeklinde *tevil* edilme imkanını kaldırmıştır.⁴⁷ Buna mukabil "Meleklerin hepsi, birlikte secde ettiler" ayetinde yer alan "melekler" lafzı, kapsamın giren fertlerin sayısı hususunda tahsise açık olması nedeniyle müfesser değildir. Ancak Şâri'nin bu lafzı açıklamak için ilaveten zikrettiği "küllühüm, ecme'ûn" lafızları söz konusu tahsis ihtimalini sonlandırmış ve melekler lafzını müfesser yapmıştır.⁴⁸

Her iki şekilde de ek bir çabaya mahal bırakmayacak şekilde açık ve anlaşılır olduğundan müfesser lafızlarda ve aynı şekilde muhkem lafızlarda müçtehidin anlaşılman mananın dışına çıkması, *tevil* ya da tahsis gibi lafzî içtihadı başvurması doğru değildir.

3.2. Kat'î Delil ve Gâî İçtihat

Hükmün tespiti sadedinde yapılan ikinci içtihat şekli ise lafzın ma'kûlü hakkında yapılan içtihat olup mahiyeti hükmün konuluş gerekçesini/illetini anlama çabasından ibarettir. Hükmün konuluş gerekçesini belirlemek o hükmün, illet benzerliği bulunan diğer olaylara kıyas yoluyla taşınması, illetin gerçekleşmediği olaylarda ise hükmün işletilmemesi şeklinde içtihadı imkân verir. Kat'î delille sabit olan hükümler ise aşağıda izah edeceğimiz üzere illet tespitine imkân vermedikleri için bu tür içtihadı da kapalıdır.

İslam bilginleri hükme delâleti açık ve kesin olan nasları taabbudî hükümler başlığı altında ele almışlardır.⁴⁹ Taabbudî hüküm, vaz edilmiş gerekçesi olan hikmetin gizli olduğu ve akıl ile idrak edilemediği hükümlerdir.⁵⁰ Kesin naslara dayandıkları için taabbudî hükümler dinin aslına dahildir ve asılları itibarıyla değişime açık değildir.⁵¹

İçtihat edilemediği ve değişime kapalı olduğu için taabbudî hükümler dinin dogmatik yönünü oluşturur. Abdest alırken hadesi gerektiren idrar, dışkı ve kanın çıktığı yerin değil de başka organların yıkanması, suyun bulunmadığı

45 Koca, "Müfesser", 31/497.

46 Nûr 24/4.

47 Düreynî, *el-Menâhicü'l-usûliyye*, 55.

48 Ebû Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b Muhammed b Ömer b İsa Debûsî, *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fikh*, thk. Halîl Muhyiddîn el-Mîs (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, 2007), 1/117.

49 Abdullah Kahraman, "İslam Hukuk Düşüncesinde Taabbudî Hükümler ve Taabbudîyyâtın Sahası Üzerine", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 2 (2003), 29.

50 İzzeddîn b. Abdüsselâm, *Kavâ'id*, 22.

51 Kahraman, "İslam Hukuk Düşüncesinde Taabbudî Hükümler", 36.

durumlarda taharet için normalde kirlenme vesilesi olan toprağı kullanmanın emredilmesi,⁵² hayızlı kadının tutamadığı orucu kaza etmesine karşın kılamadığı namazı kaza etmemesi,⁵³ müşriklere karşı kuvvetli görünmek gibi akli bir gerekçe ile başlanan remelin kafirler yenik duruma düşmesi ve akli gerekçe son bulmasına rağmen Hz. Peygamber tarafından yapılmaya devam edilmesi⁵⁴ bu kabilden örnekler olup bunlar bize taabbudî hükümlerin yapılaş gerekçesinin akıl ile idrak edilemeyeceğini gösterir. Bu nedenle taabbudî hükümlerde mükellefin emri anlamlandırmasından ziyade sadece kulluk etmesi beklenir.

Hükümün tadiyahesi için gerekli olan illetin tespit edilememesi taabbudî hükümleri kıyasa konu olmaktan çıkarır.⁵⁵ Dolayısıyla içtihat çeşitlerinden ikincisi olan “nassın ma'kûlü hakkında yapılacak içtihat” taabbudî hükümler için geçerli bir içtihat şekli değildir. Bu tür naslar hakkında yoruma gitmek ve hükmü esnetmek de mümkün değildir. Mesela Şâri', belli şekildeki hareketlerin yapılması halinde namazı kabul etmiş, bunu dışındaki dua ve tazim ifade eden eylemleri ise namaz saymamıştır. Aynı şekilde su dışında farklı temizlik yöntemleri olmasına rağmen Şâri' hadesten taharet için sadece suyun kullanılmasını emretmiştir. Şâri'nin bu emirlerinden anladığımız tek hikmet, bu ibadetleri yapmak suretiyle Allah'ın emirlerine teslimiyetimizi, O'na karşı olan saygımızı göstermek, O'nu yüceltmek ve O'na yönelmektir.

Fakat bu belirtmiş olduğumuz hikmet ile taabbudî hükümlerin konuluş gerekçesi açıklanamaz. Şayet taabbudî hükümlerin vaz edilişi, Allah'a karşı olan saygımızı göstermek şeklinde talil edilecek olsaydı, taabbudî hükümlerin ikamesi için emredilen şekli kayıtlamaların bir anlamı kalmaz, sadece mutlak tazim ile emrolunurduk. Bunu namaz örneği üzerinden izah edecek olursak; “namazın emredilme illeti Allah'ı tazim etmektir” dediğimizde, kıyam ve rükû gibi şekilsel olarak belirlenmiş ritüellerin namazın ikamesi adına emredilmesinin bir anlamı kalmazdı. Allah'ı tazim anlamı taşıyan her türlü fiil namaz sayılırdı. Fakat Şâri' namaz için tayin ettiği bu fiillerin dışında kalan ve tazim ifade eden eylemleri namaz için geçerli kabul etmemiştir. Bu da bize gösteriyor ki taabbudî hükümlerde bazı şekli kayıtların emredilme nedeni, mahiyetini bilemeyeceğimiz şekilde bize kapalıdır.⁵⁶

İbadetlerin için söylediğimiz bu durum had cezaları için de geçerlidir. Nasıl ki ibadetlerde istenilen şekli ve sayısal ritüellerin emredilme gerekçesi sadece Allah'ı tazim ile açıklanamıyorsa hadlerdeki şekli ve sayısal cezaların emredilme gayesi de sadece caydırıcılık ile açıklanamaz. Elbette had cezaları,

52 Mâide 6/5.

53 Buhârî, “Savm”, 40.

54 Buhârî, “Hac”, 56.

55 Ebü'l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Abdürrezzâk Afîfî (Dımaşk-Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1406), 4/ 67; Mehmet Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 109.

56 Şâtibî, *el-Muvâfakât*, 2/513, 514.

suç işleyeni cezalandırmak, suç işlemeye meyilli kişileri bu suçu işlemekten caydırmak şeklinde bir gaye taşır. Ancak Şâri'nin her bir had için özel bir ceza şekli ve miktarı emretmesinde hangi maslahatı gözettiği akılla idrak edilemez. Örneğin zina haddinde muhsan kimse için recm cezasının takdir edilmesindeki amaç zina suçunun önüne geçmek diyebiliriz. Fakat suçlunun taşlanmak yerine boynunu vurulması, asılması, ölünceye kadar dövülmesi, hapsedilmesi ya da para cezasına çaptırılması da aynı görevi ifa edebilirdi. Şâri' birçok öldürme şekli olmasına rağmen bunlar arasından sadece recmi seçmiş olması, bu ceza şeklinde bizim bilmediğimiz bir maslahat gözettiği anlamına gelir. Buna mukabil suç aynı olmasına rağmen muhsan olmayan kişi için ceza olarak yüz sopa takdir etmiştir. Oysa bu kişi için de recm cezası caydırıcı olabileceği gibi yüz sopanın üstünde ya da altında belirlenecek sopa sayısı da caydırıcı olabilirdi. Bütün bunlar bize gösteriyor ki cezalarda özellikle belirtilmiş olan şekil ya da sayı sınırlamalarının içerdikleri maslahat bize kapalıdır ve akılla kavranılmaz. Dolayısıyla biz emredilen şekli uygulamanın ya da miktarın dışına çıkacak olursak Şâri'nin gözettiği ve ancak onun belirlediği bu şekil ve miktar ile elde edilebilecek olan maslahatı ihmal etmiş oluruz.⁵⁷

Taabbudî konularda akıl, hükmün vaz edilmiş neden ve gerekçesini izah etmekte aciz kaldığı için emrin ifası ile bir maslahatın celbi ya da bir mefsetin def edilmesi şeklinde bir amaca ulaşılması beklenmez. Bu hükümlerde kuldan sadece samimi bir teslimiyet göstermesi ve yaratıcıyı tazim etmesi istenir.⁵⁸ Bu tür hükümleri ifade etmek için boyun eğme, itaat etme, kulluk etme gibi anlamlara gelen "a.b.d" kelimesinden türemiş bir kavramının seçilme sebebi de işte bu teslimiyet ve acziyettir. Nitekim Hz. Ömer aklın nas karşısında düştüğü bu acziyeti "*Allah Allah! Halaya varis olunduğu halde kendisi varis olmamaktadır*"⁵⁹ sözüyle ifade etmiş, Hacerülesved taşını selamlarken ise "*Vallahi senin bir taş olduğunu, kimseye bir fayda ya da zarar vermeyeceğini biliyorum. Resûlullah'ın istilam ettiğini (selamladığını) görmeseydim seni istilam etmezdim*"⁶⁰ diyerek de bu tür hükümlerde anlamaya çalışmak yerine sadece emredilenin yapılması gerektiğini göstermiştir.

Hükümlerdeki değişmezliği ifade eden taabbudîlik, nasların geneline şamil bir durum değildir. Taabbudî hükümler daha çok ibadetler gibi dinin özüne ilişkin konular oldukları için sınırlı sayıdadır. Buna mukabil illeti akıl ile kavranan ve kulun yararına taalluk eden ma'kûlü'l-ma'nâ mahiyetindeki naslar hükümlerin büyük çoğunluğunu oluşturur.⁶¹ Daha kısa bir ifadeyle şer'î

57 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 3/409. 410.

58 İzzeddîn b. Abdüsselâm, *Kavâ'id*, 1/22.

59 Mâlik, *el-Muvatta'*, "Ferâiz", 9.

60 Buhârî, "Hac", 56.

61 Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Şifâ'ü'l-galîl fî beyâni's-sebeh ve'l-muhîl ve mesâliki't-ta'lîl*, thk. Hamed el-Kebîsî (Bağdat: Matbaatü'l-irşâd, 1971), 203; Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 2/513.

hükümlerde aslolan taabbud değil ma'kûliyetdir.⁶² Zaten müçtehidin sınırlı sayıdaki naslarla sınırsız sayıdaki olaylara çözüm üretebilmesi ancak nasların ta'lîle ve içtihadı açık olması ile mümkün olabilir. Bu nedenle müçtehit ma'kûlü'l-ma'nâ olan konularda nasta geçen isim ve şekillere değil, bunların delâlet ettiği mana ve vasıflara itibar eder.⁶³

3.3. Kat'î Delil ve Hükümün Uygulanması İctihadı/Tahkîku'l-menât İctihadı

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi kat'î delilin varlığı her ne kadar lafzî ve gâî içtihadın yapılmasına engel teşkil etse de hükümlerin olaylara uygulanması anlamına gelen tahkîku'l-menât içtihadına mâni değildir. Kat'î delillerde lafzî ve gâî içtihat yasak olmasına rağmen tahkîku'l-menât içtihadının caiz oluşu bu içtihatların mahiyet farklılığından kaynaklanır. İlk iki içtihat faaliyeti, nassın delâlet ettiği hükmü belirlemeyi hedefler. Oysa kat'î delillerde nassın hükme delâleti zaten açık ve kesin olduğu için hükmü belirlemek için ayrıca içtihat yapmaya gerek yoktur. Buna rağmen, kesin olan dolayısıyla da tevil ve tahsise kapalı olan kat'î delilin tevil ya da tahsise uğraması hükmün değişmesi sonucunu doğuracağından kat'î deliller hakkında yapılacak bu tür bir içtihat, yetki aşımı ve şer'î hükme beşerin müdahalesi anlamına gelir. Oysa İslam alimleri, hüküm koyma yetkisinin sadece Allah'a ait olduğu⁶⁴ hususunda ittifak etmişlerdir.⁶⁵

Tahkîku'l-menât içtihadı ise hükmü belirlemek gibi bir gaye gütmeyiz. Dolayısıyla kat'î olan hükmün tevil ya da tahsis edilerek değiştirilmesi şeklindeki bir yetki aşımı bu içtihat faaliyeti için söz konusu değildir. Müçtehit tahkîku'l-menât içtihadında, gâî içtihat kullanılarak daha önceden belirlenmiş olan hükmün menâtının⁶⁶ ya da naslardan çıkarılan küllî kaidelerin taşıdığı anlamın hangi kişi ya da olaylar için geçerli olduğunu tespit etmeye çalışır. Başka bir ifadeyle hükmün her bir tikel olaya ya da şahsa nasıl tatbik edileceğini tespiti çalışır. Çünkü her bir kişi ya da olay kendine has olan bazı özel hususiyetler nedeniyle diğerlerinden temayüz eder. Hükmün uygulanış şeklini çeşitlendiren bu bireysel farklılıklar aynı hükmün, her bir olay ya da kişide farklı tatbik edilmesine neden olduğundan tahkîku'l-menât içtihadının kat'î naslar için de yapılması kaçınılmazdır. Örneğin hamr ve riba yasaklarında hangi içeceklerin hamr kapsamına girdiğinin, hangi nesnelere de riba hükmüne dahil olduğunun tespit edilmesine ihtiyaç vardır ki bu eksiklik ancak mükellef tarafından yapılacak içtihatla giderilebilir.

62 Yusuf Ahmed Muhammed el-Bedevî, *Mekâsıdu's-şerîâ' inde İbn Teymiyye* (Ürdün: Dâru'n-nefâis, ts.), 172.

63 Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, 108.

64 Yusuf, 12/40.

65 Muhammed b. Afîf el-Bâcûrî Hudarî Bek, *Usûlü'l-fikh* (Kahire, 1969), 21.

66 Menât: Hükümün kendisine izafe edildiği, hükme alamet kılınan illetir. Bkz. Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/237.

Tahkîku'l-menât içtihadını ilk uygulayan Hz. Peygamber olmuştur. Nitekim Hz. Peygamber kendisine çeşitli zamanlarda sorulan aynı soruya, soru soranlardaki bireysel farklılıkları dikkate alarak farklı cevaplar vermiştir. Bir soru üzerine verilen bu cevaplar bazen de bizzat Hz. Peygamber'in muttali olduğu bir olay üzerine ve bir soru olmaksızın verilmiştir. Mesela en faziletli amelin ne olduğuna dair soru soran Ebû Hüreyre'ye, *Allah'a iman, Allah yolunda yapılan cihad ve kabul edilen hac*⁶⁷ sıralamasını yapan Hz. Peygamber, aynı soruyu soran İbn Mes'ûd'a, *vaktinde kılınan namaz, anne babaya iyi davranmak ve Allah yolunda yapılan cihad*⁶⁸ şeklinde bir sıralama yapmıştır. Bir başkasına ise *yemek yedirmesi, tanıdık tanımadık herkese selam vermesinin* en faziletli amel olduğunu söylemiştir.⁶⁹ Ebû Derdâ'dan yapılan rivayette ise her hangi bir soru olmaksızın "Size haber vermemi ister misiniz" diyerek kendisi bildirimde bulunmuş ve *Allah katında en makbul olan, kişinin derecesini en çok yükselten, altın ve gümüş infak etmekten ve düşmanla karşılaşarak onları yenmekten ya da şehit olmaktan daha hayırlı olan amel Allah'ı zikretmektir* diye haber vermiştir.⁷⁰ Bu farklı cevaplar gösteriyor ki Hz. Peygamber soruyu soran kişiye ya da sorunun sorulduğu zamanın gereklerine göre aynı konuda farklı hükümlerde bulunmuştur.

Sahâbe dönemi de tahkîku'l-menât içtihadının etkin olarak uygulandığı bir dönemdir. Bu minvalde Hz. Ömer ilk akla gelen isimdir. O nassın kuruluş gerekçesine ve İslam teşrîinde gözetilen maslahatlara uygun olarak birçok tahkîku'l-menât örneği sergilemiştir. Bu kabilden olmak üzere Hz. Ömer Müslüman kadınların zarar görme ihtimalinin artması nedeniyle Müslüman erkeklere ehli kitap kadınla evlenme yasağı getirmiş,⁷¹ kıtlık zamanında gerçekleşen hırsızlığın ceza gerektiren manayı taşımadığına kanaat getirerek bu dönemde hırsızlık cezasının tatbikini durdurmuş,⁷² boşanma işinin hafife alınması ve bunun da aile birliğinin bozulmasına vesile olması üzerine bir lafızla üç talağın gerçekleştiğine hükmetmiş,⁷³ müellefe-i kulûba zekâttan pay ayrılmasını sonlandırmıştır.⁷⁴

Hz. Ömer'in bu içtihatları ilk bakışta nassın hükmünü tamamen kaldırma mahiyetinde bir içtihat gibi gözükse de aslında Hz. Ömer, her bir içtihadı ile ilgili nassı ne ilga ne de nesh etmiştir. O, nassın sevk sebebi olan illetin varlık ve yokluğuna bakarak tikel olayların hükümlerini belirlemiştir. Mesela müel-

67 Buhârî, "Îman", 16; Müslim, "Îman", 135.

68 Müslim, "Îman", 137.

69 Buhârî, "Îman", 5.

70 Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabîyye, ts.), "Edeb", 53.

71 Ebü'l-Fidâ İsmâ'îl b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, thk. Mustafâ es-Seyyid Muhammed vdğ (Kahire: Müessesetü Kurtuba, 2000), 2/297.

72 Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fi'l-ehâdîs ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut: Dâru't-tâc, 1989), 5/ 521.

73 Müslim, "Talak", 15, 16, 17.

74 Ebû Bekr Ahmed b. Ali Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsî'l-'Arabî-Müessesetü't-târîhi'l-'Arabî, 1992), 4/325.

lefe-i kulûba zekât verilmesinin nedeni İslam için faydalı olacağı düşünülen ya da vereceği zarardan emin olunmak istenen gayri müslimlerin gönüllerini İslam'a ve Müslümanlara karşı yumuşatmaktır. Hz. Ömer'in müellefe-i kulûba zekâtı men ederken söylediği "Artık size ihtiyacımız yoktur. Allah dinini üstün kıldı, siz(in desteğiniz)den de müstağni kıldı. Dolayısıyla ya İslam'a girersiniz ya da aramızda kılıç konuşur"⁷⁵ sözünden de anlaşılıyor ki müellefe-i kulûba zekât tahsis edilmesinde Şâri'nin gözettiği bu illet o dönem için artık varlığını yitirmiştir. Dolayısıyla Hz. Ömer'in müellefe-i kulûba zekât verilmesini sonlandırması, "hüküm, varlık ve yokluk bakımından illete bağlıdır"⁷⁶ kaidesinde ifade edildiği gibi illetin gerçekleşmediği bir olaya hükmün uygulanmaması şeklindeki tahkîku'l-menât içtihadından ibarettir.

Tahkîku'l-menât içtihadı, genelde kıyas delilinin alt başlığı olarak ele alınmıştır. Bilindiği üzere kıyas belli aşamalardan mürekkep bir delildir. Bunlar; (i) aslın hükmünü ve bu hükmün dayandığı illeti tespit etmek. (ii) Hükmün taşıdığı bu illetin hangi tikel olaylarda var olduğunu belirlemek. (iii) Aslın hükmünü, illeti taşıyan fer'î meseleye ilhak etmek. Tahkîku'l-menât içtihadı bu sürecin ikinci kısmına ait bir içtihattır. Ancak tahkîku'l-menât sadece kıyasın bir bölümünde yapılan bu içtihat faaliyetinden ibaret değildir. Kiblenin yönünü bulmak, namazı bozan amel-i kesîri tespit etmek gibi hükmün uygulanması esnasında yapılacak zannî içtihatlar yanında küllî kaidelerin tikel olaylara tatbiki için yapılan içtihatlar da tahkîku'l-menât kapsamındadır.

Hükmün hangi olaylarda gerçekleştiğini tespit için yapılan bu içtihatlar yanında zaruret ve meşakkat gibi nedenlerle hükmün uygulanamadığı durumlarda, hükmü uygulanır kılmak için yapılan istihsân ve meâlât içtihatları da tahkîku'l-menât kapsamındadır. Nitekim Hanefîlere göre istihsân iki çeşittir. Birincisi, müta' ve nafaka miktarlarının belirlenmesinde olduğu gibi takdiri müçtehidin reyine bırakılan ve galip zanla yapılan istihsândır ki bu genel kullanımdaki tahkîku'l-menâta tekabül eder. İkincisi ise zaruret, maslahat ve örf gibi şer'î bir delile yapılan istihsândır.⁷⁷

Hanefîlerin tahkîku'l-menât içtihadını istihsânın iki çeşidinden birisi kabul eden bu anlayışları, söz konusu içtihadın faaliyet alanını oldukça geniş tuttuklarını, istihsân kapsamında yapılan diğer içtihatları da hükmün olaylara tatbiki için yapılan tahkîku'l-menât kapsamına dahil ettiklerini gösterir. Nitekim yaptıkları istihsân tanımı da hükmün uygulanmasında tikel olayların diğerlerinden farklı kılan özelliklerin dikkate alınması ve hükmün bu özelliklere göre

75 Radıyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Muhammed Haddâd, *el-Cevheretü'n-neyyire*, thk. İlyas Kaplan (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmıyye, 2006), 1/ 311.

76 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Muhammed İlîş, *Minehu'l-celîl 'alâ Muhtasari's-Şeyh Halîl* (Beyrut: Dârü'l-fıkr, 1989), 1/428; Abdülhamid Şirvânî - İbn Kâsım Abbâdî, *Havâşî Tuhfetü'l-muhtâc bi-şerhi'l-Minhâc* (Kahire: el-Mektebetü't-ticâriyyetü'l-kübrâ, 1938), 4/ 101.

77 Ebû Bekr Ahmed b. Ali Cessâs, *el-Füsûl fi'l-usûl*, çev. Uceyl Câsim en-Neşemî (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 1994), 4/233; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 436.

uyarlanması üzerine kurulmuştur. Örneğin Kerhî istihsânı şu şekilde tanımlamıştır: “istihsân, müçtehidin bir konuda kendi kanaatince o meselenin benzerlerinde verdiği hükümden vaz geçmesini gerektiren farklı ve daha güçlü bir gerekçeden dolayı o hükmü bırakarak başka bir hüküm vermesidir.”⁷⁸ Tanımda geçen ve müçtehidin benzer konularda verdiği hükümden vaz geçiren o “güçlü gerekçe” işte tahkîku’l-menât içtihadında hükmün uygulanmasında dikkate alınan “tikel olaya ait zaruret ya da maslahat” şeklindeki özel vasıftır.

Nitekim istihsân kapsamında zikredilen örnekler incelendiğinde, şer‘î hükmün bazı özel olaylara tatbikinde imkânsızlık ya da meşakkatin olduğu ve müçtehidin istihsân ile bu olumsuzlukları giderecek bir hükmün uygulanış şeklini belirlemeye çalıştığı görülecektir. Örneğin içindeki su tamamen boşaltılıp yıkanamadığı için gerçek temizliği yapılamayan kuyunun, içerisindeki bir miktar su çekilerek temiz kabul edilmesi⁷⁹ müçtehidin, kuyularda uygulanamayan temizlik kuralını bu özel durum için de uygulanır kılma çabasının sonucudur. Genel kural gereği artığı necis olan yırtıcı kuşların artığının temiz kabul edilmesi⁸⁰ de böyledir. Söz konusu hayvanların suya ulaşmasına engel olunamaması ve suyun necis kabul edilmesi durumunda da susuz kalma olasılığı müçtehidin, temizliğe ilişkin genel kuralın bu özel olayda da uygulanmasını temin için böyle bir karar almaya sevk etmiştir.

Hükmün tikel olaylara uygulanmasında olaya özgü vasıfların dikkate alınması Hanefîlere özgü bir durum değildir. Mâlikîler bu içtihadı istihsân ve mürâât-ı hilâf kavramları ile ifade ederlerken Şâfiîler zaruret ve ehven-i şerreyn kuralı ile ifade etmişlerdir.⁸¹ Mâlikî mezhebine ait bir yöntem olan mürâât-ı hilâf, her ne kadar “Aksine dair başka bir delil bulunan medlûlün, lâzımı hususunda muhalifin delilini kullanmak”⁸² şeklinde tarif edilse de aslında mahiyeti itibariyle hükmün uygulanacağı olaydaki ayırıcı hususiyetin dikkate alınmasından ibarettir.⁸³ Bunu bir örnek üzerinde izah edecek olursak, Malikî mezhebine göre veli izni nikah akdinin rükünlerindedir.⁸⁴ Dolayısıyla veli izni olmaksızın gerçekleşen bir nikâh akdi bu mezhebe göre batıldır.⁸⁵ Ancak veliden habersiz yapılan bir akitte şayet zifaf da gerçekleşmişse,

78 Âmidî, *el-İhkâm*, 4/158; Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî Şâtıbî, *el-İctisâm*, thk. Süleyman b. Ahmed el-Hilâlî (Suudi Arabistan: Dâru İbn Affan, 1992), 2/ 638.

79 Serahsî, *Usûlü’s-Serahsî*, 438.

80 Debûsî, *Takvîmü’l-edille*, 405.

81 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1/167, 426.

82 Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed İbn Arafe, *el-Muhtasar fi’l-fikh*, thk. Abdurrahman Muhammed Hayr (Dubai: Dâr-ı merkezi’l-Fârûk, 2014), 4/35.

83 Mürâât-ı hilâf hakkında bilgi için bkz. Fatih Orhan, “Fıkıh Usûlünde Mürâât-ı Hilâf ve Hücet Değeri”, *Usûl: İslam Araştırmaları* 29 (2018), 97-122.

84 Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Haraşî, *Şerhu’l-Haraşî ‘alâ Muhtasari Halîl* (Bulak: Matba’atü’l-Kübra’l-Emîriyye, 1317), 3/ 172.

85 Ebü’l-Kâsım Ubeydullâh b. Hüseyin b. Hasen İbnü’l-Cellâb, *et-Tefrî’*, thk. Hüseyin b. Salim ed-Dehmânî (Beyrut: Dâru’l-garbi’l-İslâmî, 1987), 2/32; Ebü’l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed İbn Rüşd, *Bidâyetü’l-müçtehid ve nihayetü’l-muktesid* (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415), 3/ 20.

Mâlikî müçtehitler rükün kabul ettikleri veli şartının eksikliğine rağmen bu akde bazı hukukî sonuçlar bağlamışlar, kadının mehri hak edeceğini ve eşlerden biri ölmesi durumunda aralarında mirasın cereyan edeceğini ifade etmişlerdir.⁸⁶ Mâlikî müçtehitlerin, "Velisiz nikah olmaz"⁸⁷ şeklindeki genel yasağı bu örnekte işletmemelerinin nedeni, söz konusu akdi diğer akitlerden farklı bir hususiyetin varlığıdır ki o da eşler arasında zifafın gerçekleşmesi ile akdin geri dönülemez bir noktaya gelmesidir. Bu saatten sonra hükmün uygulanmasında ısrarcı olmak, yasağı gerektiren mefsedetten daha büyük bir mefsedete neden olur ki bu mükellef açısından zulümdür.⁸⁸ İşte olaya ait bu özel durumu dikkate alan Mâlikî müçtehitler mürâât-ı hilâf kaidesini işletmekle aslında hükmün tikel olaya tatbikini sağlamış olmaktadır.

İstihsân ve mürâât-ı hilâfı delil kabul etmeyen Şâfiî usûlcüler ise, bu delil ve yöntemin uygulandığı özel durumları zaruret ve ehven-i şerreyn kuralı ile aşmışlardır. Bu usûlcülere göre hükmün tikel olayla uygulanması nasta gözetilen maslahattan daha fazla bir zarara neden oluyorsa, daha az zararlı olan durumla amel edilir. Mesela düşmanın harp esnasında bazı Müslümanları kendisine siper etmesi, şayet mağlubiyete ve Müslümanların tamamının öldürülmesine neden olacaksa bu ağır zarar yerine daha az zarar içeren durum yani siper edilen Müslümanların öldürülmesi tercih edilir.⁸⁹

Tahkîku'l-menât içtihadı kapsamına dahil edilebilecek bir diğer içtihat şekli ise tikel olaydan kaynaklanan bir nedenle hükmün uygulama imkanının kalmadığı durumlarda hükmü o olayda işlevsel kılmaktır. Bu durumu ifade adına zikredilebilecek örneklerden birisi avl⁹⁰ meselesidir. Avl olayı ilk defa Hz. Ömer zamanında vuku bulmuştur. Vefat eden ve geride mirasçı olarak bir koca ve bababir iki kız kardeş bırakan bir kadının mirası, bu mirasçılar arasında nasta zikredilen hisselerine göre taksim edilememiştir. Nasta belirlendiği şekliyle mirastan, kocanın 1/2, kız, 1/2 kardeşlerin ise 2/3 oranında pay almaları gerekir. Fakat bu olayda hisseler ile payda örtüşmediği için yani terke 6 pay üzerinden dağıtıldığında 3 hisse kocaya 4 hisse de kız kardeşlere olmak üzere toplam 7 hisse gerektiğinden böyle bir paylaşırma matematiksel olarak mümkün olmaz. Konu Hz. Ömer'e sorulur. Mirasçılar arasından birisini tercih etmeyi ve diğerini mirastan mahrum etmeyi gerektirecek bir müreccih bulunmadığı için Hz. Ömer sahâbe ile konuyu istişare eder.⁹¹ Ya-

86 Ebû Muhammed Abdullâh b. Ebî Zeyd Abdirrahmân el-Kayrevânî İbn Ebû Zeyd, *en-Nevâdir ve'z-ziyâdât alâ mâ fi'l-Müdevvene ve ğayrihâ mine'l-ümmehât min mesâili Mâlik ve ashâbih*, thk. Muhammed Haccî (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1999), 4/408, 409.

87 İbn Mâce, "Nikâh" 15; Tirmizî, "Nikâh" 14.

88 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 5/190.

89 Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1/420.

90 Avl kısaca, belirli hisse sahiplerinin (ashâbü'l-ferâiz) mirastan alacakları payların toplamının ortak paydadan fazla olmasıdır (Bkz. Hamdi Döndüren, "Avl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/117.)

91 Hz. Ömer'in yaptığı bu istişarelerde İbn Abbas sorunun çözümü için şu borç örneğini verir: Farklı kişilere dört ve altı dirhem borcu olan bir kişi öldüğünde miras bıraktığı altı dirhem nasıl ki yedi parçaya bölünerek pay ediliyorsa mirasta da nasla belirlenen

pılan meşveret neticesinde miras ayetinde belirlenen payların, hissesi oranında azaltılmasına hükmeder.⁹² Bunu da paydayı altıdan yediye yükselterek yapar. Buna göre koca terekeden 3/6 şeklindeki yarım hisse alacakken 3/7 hisse; kız kardeşler ise 4/6 miras alacakken 4/7 hisse alır ve olay bu şekilde çözüme kavuşturulur.⁹³

Miras hisseleri mukadderattan olması hasebiyle kat'ıyyât konularına dahildir. Böyle olmasına rağmen Hz. Ömer'in bu konuda içtihat etme hakkını kendisinde görmesi, daha önce de ifade ettiğimiz gibi yapılan içtihadın mahiyetiyle ilgili bir durumdur. Kat'î nas karşısında izin verilmeyen içtihat, *nassın hükmünü belirleme* içtihadıdır. Bu da kat'î delille sabit olan miras hisselerini yeniden belirlemektir. Oysa bu içtihatta Hz. Ömer yeni bir hisse miktarı belirlememiş, bilakis belirli olan ancak uygulama imkânı kalmayan hisse miktarlarını, orana dönüştürerek bu özel olaya intibakını sağlamıştır. Bu nedenledir ki sahâbeden de hiç kimse bu içtihada itiraz etmemiştir.

Hükmün uygulama imkânının kalmaması sebebiyle içtihadın söz konusu olduğu kat'î konulardan bir diğeri de coğrafi nedenlerle namaz vakitlerinin oluşmadığı yerlerde yaşayan Müslümanların namaz mükellefiyetidir. Şâri' namazın vücûbu için güneşin hareketlerini sebep kılmış ve beş farklı vakitte namaz kılmakla Müslümanları mükellef tutmuştur. Ancak Sünnet ve icmâ gibi kat'î delillerle sabit olmasına rağmen bu vakitlere riayet etmek, her coğrafi konumda mümkün değildir. Bu nedenle müçtehitler bazı vakitlerinin oluşmaması sebebiyle hükmün uygulanmadığı bölgelerde de hükmün uygulanış keyfiyetini belirlemek adına içtihat etmişlerdir.⁹⁴

Sonuç

Usûlcülerin ortak kanaatine göre her ne kadar hükmün vâzı'ı Allah ise de o hükmü naslardan istinbât edecek olan müçtehitlerdir. Bu istinbât faaliyetinin keyfiyet ve sınırlarını belirlemek, Şâri'nin muradını doğru anlamak adına ayrı bir önem arz eder. Bu nedenle usûlcüler içtihat konusunu müstakil olarak ele alma ihtiyacı hissetmiş ve bu konu için kitaplarında ayrı bir bölüm açmışlardır.

Bu bölüm altında içtihadın usûl ve yöntemlerini belirleyen fıkıh usûlcüleri dini hitabı anlama sürecinde karşılaşılabilecek keyfi davranışlardan

miktarın değil o miktara olan oranların esas alınması gerekir. Hz. Ömer de bu görüşü benimseyerek payları hisse oranında düşürür. (Haraşî, *Şerhu'l-Haraşî*, 8/210; Ebü'l-Berekât Ahmed b. Muhammed Derdîr, *eş-Şerhu'l-kebîr (Hâşiyetü'd-Desûkî 'ale's-Şerhi'l-kebîr ile birlikte)* (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.), 4/471.)

92 Ebû Bekr Ahmed b. Alî Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/22; Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 6/414.

93 Abdurrahman Yazıcı, "Fıkıhta Bir Miras Meselesi Olarak Avliyye: Avl Halleri, Kaynağı ve Çözümlerin Değerlendirilmesi", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 24 (2014), 309.

94 Konuya ilişkin görüş ve deliller için bkz. M. Ali Orhan, "Namaz Vakti ve Vakti Girmeyen Bölgelerde Namaz Meselesi", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 [Prof. Dr. Şaban Kuzgun'un Anısına] (2001), 123-130.

sakınmak adına içtihat faaliyetine ilişkin bazı kayıtlama ve kurallar ihdas etmişlerdir. Ancak bu kayıtlamayı yapan usûlcülerin farklı ekol ve anlayışa sahip olmaları, içtihadın mahiyeti, içtihadta kullanılacak yöntem ve deliller gibi çeşitli konularda görüş ayrılıklarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu fikir çeşitliliğine rağmen usûlcüler, Kitap ve Sünnetin aslî delil kabul edilmesi, yakîn var iken zanna tevessül edilemeyeceği gibi asıl kabul edilebilecek bazı konularda ise ittifak etmişlerdir. Bu konularından birisi de “Mevrid-i nasta ictihada mesağ yoktur” kaidesinde vücut bulan dinin kat'ıyyatlarından olan taabbudî hükümlerde içtihat etmenin caiz olmadığıdır.

Bu ilke, hudûdullah olarak nitelenen bir alanın kulların anlama ve yorumlama inisiyatifine bırakılmadığını ifade eder. Hz. Peygamber *“Her hükümdarın bir koruluğu vardır. Allah'ın koruluğu ise haramlardır”* hadisinde bu kapalı alanın varlığına vurgu yapmış, *“Helâl belli, haram da bellidir. Fakat bu ikisinin arasında şüpheli şeyler vardır. Nasıl bir çoban, koruluğun kenarında koyun otlattığında, koyunlarının her an koruluğa girme ihtimali varsa, şüpheli şeylerden korunmayanın da harama düşme ihtimali öylece vardır”* hadisi ile de Allah'ın sınırlarına riayet etmenin önemine işaret etmiştir.

Kaidenin fikri temeli, yakîn ile hüküm verme imkânı varken zan ile hüküm vermenin caiz olmamasına dayanır. Allah ya da resulünden sadır olduğuna dair şüphe bulunmayan ve aynı zamanda ihtiva ettiği anlama açık bir şekilde delâlet eden bir nas, varid olduğu konu hakkında yakîn bilgi ifade eder. Dolayısıyla böyle bir bilginin varlığına rağmen müçtehidin sadece zanni galipten ibaret olan içtihadı yönelmesi düşünülemez.

Yakîn bilgi varken zannî bilginin tercih edilmeyeceği ilkesi, Hz. Peygamber'in içtihat etmesine ilişkin tartışma konusunda da gündeme gelmiştir. Bir grup müçtehit, tıpkı kendisine kible âyan olan kişinin içtihadı başvurmasının caiz olmaması gibi Hz. Peygamber'in de yakîn bilginin kaynağı olan vahye her an ulaşma imkânına sahip oluşu nedeniyle kesin bilgi ifade eden vahyi terk ederek mahiyeti zandan ibaret olan içtihadı meyletmesini caiz görmemişlerdir.

Bugün ilahiyatçıların gündemlerinde önemli bir yer işgal eden fikhın güncellenmesi fikri ve şer'î nasların tarihi bağlamına sadık kalarak okunması düşüncesi her ne kadar fikhî hükümlerin çağın ihtiyaçlarına cevap vermesini temin etmek gibi iyi niyetli bir maksada matuf olsa da bu gayenin temini sürecinde yapılan bazı önemli usûl hataları bu iyi niyete gölge düşürmektedir. Bu hatalardan belki de en önemlisi Hz. Peygamber'in “Allah'ın koruluğu” olarak ifade ettiği, İslam alimlerinin de hakkında içtihadın caiz olmadığına dair ittifak ettiği taabbudî konuların üstelik şer'î deliller bir tarafa bırakılarak sadece akli, ekonomik ve sosyolojik bazı verilerle yorumlanmasıdır.

Had cezaları ve miras payları gibi taabbudî konulara dahil olan meselelerde sosyal ve ekonomik şartlar dikkate alınarak yeni düzenlemelere gitmek

kulun, içtihadı izin verilmeyen bir alana müdahalesi anlamına gelir. Bu tür içtihatların yetki aşımına dahil oluşu iki şekilde izah edilebilir. Bunlardan ilki, taabbudî konuların açık ve anlaşılır olmasına müstenittir. Müçtehidin görevi Şâri'nin maksadını doğru anlamak olduğuna göre zaten maksadın çok açık bir şekilde beyan edildiği taabbudî konularda, açık olan bu anlamı tevil ederek söylenenin ötesine taşımak Şâri'nin kastetmediği bir anlamı ona isnat etmek anlamına gelecektir. Örneğin hırsızlık cezasına takdir edilen "el kesme" cezasını, çok açık olmasına rağmen ve mecaza hamletmeyi gerektirecek lügavî bir karine yokken sadece sosyal kaygılarla tevil ederek "gücün kesilmesi" anlamına hamletmek Allah'ın koymadığı bir hükmü onun adına koymak demektir ki işte bu sözünü ettiğimiz yetki aşımıdır. Çünkü bu yorum ile, nasta açıkça belirtilen anlamın dışına çıkmış ve emredilenden cezadan farklı bir uygulama hüküm olarak takdir edilmiştir.

Taabbudî konularda yapılacak içtihadın, yetki aşımı kabul edilmesinin ikinci izah tarzı, hükmün teşriinde gözetilen hikmetin taabbudî konularda gizli olmasına müstenittir. Elbette Hakîm olan Allah'ın hikmetsiz iş yapması düşünülemez. Ancak Allah'ın gözettiği bu hikmetler kul için her zaman açık ve anlaşılır olmayabilir. Hatta Hz. Musa ve Hızır kıssasında geçen gemideki tahtanın sökülmesi, çocuğun öldürülmesi örneklerinde olduğu gibi Allah'ın bazı takdir ve tasarrufları hikmetin idrak edilememesi sebebiyle kul tarafından sanki şer gibi de algılanabilir. Nitekim Hz. Musa şahit olduğu uygulamaları yanlış bulmuş ve bu kanaatini "Gerçekten sen çok kötü bir iş yaptın!" sözüyle ifade etmiştir. Hz. Musa'nın, yapılan işlerdeki gizli hikmet yerine sadece görünen ile amel etmesi onu böyle bir yargıya sevk etmiştir. İşte Hz. Musa'nın düştüğü bu yanlış, taabbudî konularda içtihat edenler için de geçerli bir durumdur. Hükmün teşriinde esas alınan illet tam olarak idrak edilemediği için taabbudî konularda yapılacak her tevil görünenle sınırlı kalacağından yanlış olacaktır. Örneğin Allah'ın belirlediği miras hisselerinin bugünkü ekonomik sorumluluklar esas alınarak değiştirilmek istenmesi, bu oranların teşri kılınmasında Allah'ın murat ettiği ancak bizim bilemediğimiz gizli hikmetin ıskalanması gibi vahim bir hataya neden olacaktır. Bu ise Allah'ın kastetmediği bir anlamın hükümde esas alınmasına neden olur ki böyle bir tasarruf müçtehidin yetki alanını aşan bir durumdur.

Taabbudî konularda yapılacak içtihadın neden olacağı bu olumsuz sonuçlar dikkate alındığında "*Mevrid-i Nasta İctihada Mesağ Yoktur*" kaidesi, dinin asıllarını tahriften korumak adına çok önemli bir misyon üstlendiği görülecektir. Bu bağlamda sadece söz konusu bu kaide değil diğer küllî kaidelerin hepsi de Şâri'nin hükmünü tespit sürecinde müçtehidin, hissî ve maddî saptamalardan koruyan sabiteler mesabesindedir. Dolayısıyla yürüttüğü içtihat faaliyetinde müçtehidin bu tür hatalardan uzak kalması adına bu sabitelere riayet etmesi bir zorunluluktur.

Kaynakça

- Alâeddin Semerkandî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed. Mîzânü'l-usûl fî netâici'l-'ukûl. thk. M. Zekî Abdülber. Devha: Matâbi'u'd-Devha'l-Hadîsiyye, 1984.
- Ali Haydar Efendi. Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm. çev. Raşit Gündoğdu. İstanbul: Osmanlı Yayınevi, ts.
- Ali Haydar Efendi. Usûl-i Fıkıh Dersleri. çev. İbrahim Subaşı. yy., ts.
- Âmidî, Ebü'l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî. el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm. thk. Abdürrezzâk Afîfî. Dımaşk-Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1406.
- Apaydın, H. Yunus. "Haber-i Vâhid". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 14/355-363. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Apaydın, H. Yunus. İbn Hazm Zâhirîlik Düşüncesinin Teorisini. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.
- Apaydın, H. Yunus. "İctihad". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 21/432-445. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Apaydın, H. Yunus. "Meşhur". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 29/368-371. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Apaydın, H. Yunus. "Mütevâtir". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 32/208-211. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Apaydın, H. Yunus. "Ta'lîl". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 19/511-514. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Aslan, Bedri. İslam Hukukunun Esnekliği. Ankara: Fecr Yayınları, 2019.
- Bardakoğlu, Ali. "Delâlet". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 9/119-122. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Bedevî, Yusuf Ahmed Muhammed el-. Mekâsıdu's-şerîâ' inde İbn Teymiyye. Ürdün: Dâru'n-nefâis, ts.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn. es-Sünenü'l-kübrâ. thk. Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâ'îl. Sahîhu'l-Buhârî. thk. Mustafâ Dîb el-Buğâ. Beyrut: Dâru İbn Kesîr-Yemâme, 1993.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî. Ahkâmü'l-Kur'ân. thk. Muhammed Sadık Kumhâvî. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1405.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. Ahkâmü'l-Kur'ân. thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî-Müessesetü't-târîhi'l-'Arabî, 1992.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. el-Füsûl fi'l-usûl. çev. Uceyl Câsim en-Neşemî. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 1994.
- Cizânî, Muhammed b. Hüseyin. Meâlimu usûli'l-fıkh inde ehli sünne ve'l-cemâa. Demmam: Dârü İbni'l-Cevzî, 1996.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b Muhammed b Ömer b İsa. Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fıkh. thk. Halîl Muhyiddîn el-Mîs. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- Derdîr, Ebü'l-Berekât Ahmed b. Muhammed. eş-Şerhu'l-kebîr (Hâşiyetü'd-Desûkî 'ale's-Şerhi'l-kebîr ile birlikte). Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.
- Döndüren, Hamdi. "Avl". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. 4. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Zâhir". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 44/85-87. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Düreynî, Fethî. el-Menâhicü'l-usûliyye fi'l-ictihâd bi'r-rey fi't-teşrîi'l-İslâmî. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2013.
- Ebû Zehra, Muhammed. Usûlü'l-fıkh. Kahire: Dârü'l-fikri'l-Arabi, ts.
- Erdoğan, Mehmet. İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.

- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. Şifâ'ü'l-galîl fî beyâni's-şebih ve'l-muhîl ve mesâliki't-ta'lîl. thk. Hamed el-Kebîsî. Bağdat: Matbaatü'l-irşâd, 1971.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl. thk. Muhammed Süleymân el-Eşkar. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1997.
- Haddâd, Radiyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Muhammed. el-Cevheretü'n-neyyire. thk. İlyas Kaplan. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2006.
- Hallâf, Abdülvahhâb. İlmü usûli'l-fıkh. Mısır: Mektebetü'd-daveti'l-İslâmî, ts.
- Haraşî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. Şerhu'l-Haraşî 'alâ Muhtasari Halîl. Bulak: Matba'atü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1317.
- Hudarî Bek, Muhammed b. Afîfî el-Bâcûrî. Tarihu't-teşrî'i'l-İslâmî. Beyrut: Dârü'l-fıkr, 1968.
- Hudarî Bek, Muhammed b. Afîfî el-Bâcûrî. Usûlü'l-fıkh. Kahire, 1969.
- İbn Arafe, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed. el-Muhtasar fi'l-fıkh. thk. Abdurrahman Muhammed Hayr. Dubai: Dâr-ı merkezi'l-Fârûk, 2014.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. el-Musanef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrut: Dâru't-tâc, 1989.
- İbn Ebû Zeyd, Ebû Muhammed Abdullâh b. Ebî Zeyd Abdirrahmân el-Kayrevânî. en-Nevâdir ve'z-ziyâdât alâ mâ fi'l-Müdevvene ve ğayrihâ mine'l-ümmehât min mesâili Mâlik ve ashâbih. thk. Muhammed Haccî. Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1999.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâ'îl b. Ömer. Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm. thk. Mustafâ es-Seyyid Muhammed vdğ. Kahire: Müessesetü Kurtuba, 2000.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. Sünen. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, ts.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. Bidâyetü'l-müçtehid ve nihayetü'l-muktesid. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415.
- İbnü'l-Cellâb, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Hüseyin b. Hasen. et-Tefrî'. thk. Hüseyin b. Salim ed-Dehmânî. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1987.
- İbnü'l-Vezîr, Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrâhîm. el-'Avâsım ve'l-kavâsım fi'z-zeb 'an sünneti Ebi'l-Kâsım. thk. Şu'ayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994.
- İzzeddîn b. Abdüsselâm, Ebû Muhammed Abdülazîz. Kavâ'idü'l-ahkâm fî mesâlihi'l-enâm. thk. Tâhâ Abdürraûf Sa'd. Kahire: Mektebetü'l-külliyâti'l-Ezheriyye, 1991.
- Kahraman, Abdullah. "İslam Hukuk Düşüncesinde Taabbudî Hükümler ve Taabbiyyâtın Sahası Üzerine". İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi 2 (2003), 25-57-57.
- Koca, Ferhat. "Müfesser". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 31/497-498. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Koçak, Muhsin vd. Fıkıh usûlü. İstanbul : Ensar Neşriyat, 2013.
- Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir. el-Muvatta'. thk. Abdülmecid et-Türkî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb. el-Hâvi'l-kebîr. thk. Ali Muhammed Muavvad. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1999.
- Muhammed İlîş, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. Minehu'l-celîl 'alâ Muhtasari's-Şeyh Halîl. Beyrut: Dârü'l-fıkr, 1989.
- Müslim, Ebü'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc. Sahîhu Müslim. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1991.
- Orhan, Fatih. "Fıkıh Usûlünde Mürâât-ı Hilâf ve Hücet Değeri". Usûl: İslam Araştırmaları 29 (2018), 97-122.

- Orhan, M. Ali. "Namaz Vakti ve Vakti Girmeyen Bölgelerde Namaz Meselesi". Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 11 [Prof. Dr. Şaban Kuzgun'un Anısına] (2001), 123-130.
- Sâysis, Muhammed Ali. Tarihu'l-fıkhi'l-İslâmî. Dâru'z-zaman, ts.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b Muhammed b Abdilcebbâr Temîmî Mervezî. Kavâtü'l-edille fi'l-usûl. thk. Muhammed Hasan İsmail. Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, 2014.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. Usûlü's-Serahsî. thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2005.
- Şaban, Zekiyyüddin. İslam Hukuk İlminin Esasları : (Usûlü'l-fikh). çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.
- Şâşî, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. İshâk. Usûlü's-Şâşî. thk. Abdullah Muhammed el-Halilî. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, 2014.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî. el-İ'tisâm. thk. Süleyman b. Ahmed el-Hilâlî. Suudi Arabistan: Dâru İbn Affan, 1992.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî. el-Muvâfakât fî usûli's-şerîa. thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen. Huber: Dâru ibni Affân, 1997.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed. İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hak min 'ilmi'l-usûl. thk. Ebü'l-Hafs Samî b. el-Arabî. Riyad: Dâru'l-fazile, 2000.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad. el-Hüccetü alâ ehli'l-Medineti. thk. Mehdi Hasan el-Keylani. Beyrut: Alemü'l-kütüb, 1403.
- Şirvânî, Abdülhamid - Abbâdî, İbn Kâsım. Havâşî Tuhfetü'l-muhtâc bi-şerhi'l-Minhâc. Kahire: el-Mektebetü't-ticâriyyetü'l-kübrâ, 1938.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. Sünenü't-Tirmizî. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vdğ. Mısır: Şirketü mektebeti ve matba'ati Mustafa el-Bâbî, 1962.
- Yazıcı, Abdurrahman. "Fıkıhta Bir Miras Meselesi Olarak Avliyye: Avl Halleri, Kaynağı ve Çözümlerin Değerlendirilmesi". İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi 24 (2014), 305-327-327.
- Zeyla'î, Ebû Muhammed Osmân b. Ali. Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dakâik. Bulak: Matba'atü'l-kübra'l-emîriyye, 1313.
- Zeyla'î, Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf. Nasbü'r-râye li-ehâdîsi'l-Hidâye. thk. Muhammed Avvâme. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1997.
- Zuhaylî, Muhammed. el-Kavâidu'l-fıkhiyye ve tatbîkâtühâ fî'l-mezâhibi'l-erbaa. Dimaşk: Dârü'l-fikr, 2006.
- Kur'ân Yolu, ts. <https://kuran.diyanet.gov.tr/>